

7. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi

Bildiriler Kitabı - II

(İktisat - İlahiyat - İletişim)

9-12 Mayıs 2018, Burdur

Burdur
Mehmet Akif Ersoy
Üniversitesi

TÜBİTAK | TURKISH AIRLINES
Tarafindan Desteklenmektedir.
İstanbul 2019

Abdülkerim Suruş'da Çağdaş Problemler ve Din*

Qari Feriaghun Batoor**

Öz: BBC Farsça web sitesinin sunduğu rapora göre Abdülkerim Suruş, dini düşünürler arasında en çok tartışılan, İran toplumunun son otuz yılındaki Şii düşünürlerinin en etkileyicisi ve reformisti olarak tanımlandı. Suruş, felsefe, sosyoloji, din-siyaset ilişkisi, modernite ve liberal demokrasi gibi alanları ve konuları kapsayan çok geniş bir spektrumda dile getirdiği özgün fikirleriyle düşünce dünyasının ilgisini çeken çağdaş bir düşünürdür. Suruş, 2004 yılında Hollanda'da Erasmus Ödülünü kazanmıştır. 2009 yılında ise "Foreign Policy" dergisi tarafından yürütülen kamusal bir anket sonucunda dergi, onun adını dünyanın en iyi yüz aydınları listesinde yer vermiştir. Çalışmada takip edilen yöntem şudur: Biz konuları tasviri bir zemine oturtuktan sonra inceleme ve analizlerimizi yapmaya çalıştık. Araştırmamızın sağlam olabilmesi için kaynak temini sırasında genelde Suruş'un kendi kitap ve araştırmalarına, özelde ise kendi ülkesinde nasıl anlaşıldığını tespit edebilmek için daha çok İranlı yazarlarının eserlerine bakmayı uygun gördük. "Abdülkerim Suruş'da Çağdaş Problemler ve Dinin" ele alındığı bu çalışmada, Suruş'un tutarsız gibi görünen fikirlerinin nedeninin ilerleyen süreçte akademik sahadan çok siyasi bir mücadele içerisinde olmasından kaynaklandığını gördük.

Anahtar Kavramlar: BBC, Sosyoloji, Felsefe, Modernite, Liberal Demokrasi.

Giriş

1945 Tahran doğumlu olan Suruş; plüralizm, sekülerizm, demokrasi, velayet-i fakih, vahiy ve Kur'an; dinî yönetim, ruhanilik, İran İslam devrimi ve ahlak gibi konuları kapsayan geniş bir spektrumda dile getirdiği özgün ve cesur fikirleriyle her çevreden büyük ilgi ve takdir gören çağdaş Müslüman düşünürlerden biridir. Ona göre; modern Müslümanların karşılaştıkları problemleri çözüme kavuşturabilmek için "İslami yenilenmeye ihtiyaç olmadığı" kanaatinde. Değişmekte olan modern dünyayla beraber dini yeni bir yapılanma anlamsızdır. Değiştirilmesi gereken şey din değildir, belki bizim dini algılama biçimimizdir.

Suruş'a göre siyasetteki temel ölçüt, insan hakları olmak durumundadır. Yazılarında genel katılım ve demokrasi kavramlarıyla ilgili şu düşüncelere sıklıkla atıf yapar: "Liberal demokrasi anlayışının Kur'an ve Sünnetle uyumlu olamayacağı aşikârdır. Ancak hukuka dayalı bir

* Bu çalışma 27.07.2017 tarihinde Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde sunulan "Abdülkerim Suruş'da Çağdaş Problemler ve Din" adlı yüksek lisans tezimiz esas alınarak hazırlanmıştır.

** Necmettin Erbakan Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Doktora Programı, fraighoonbator@yahoo.com

demokrasi anlayışının İslam fıkhı ile birlikte bir İslami demokrasi anlayışı oluşturmasının mümkün olduğuna inanır ve bunu temellendirmeye çalışır. Düşünsel yönelim olarak Molla Sadra (Sadreddin Şirazi) ve Karl Popper'e yakın diyebileceğimiz Suruş, geleneksel ulama ile ters düşer. O, Ali Şeriatî'yi bir aktivist, düşünür ve yazar olarak kabul eder ancak onu da birçok konuda eleştirmekten çekinmez.

Suruş, Karl Popper'in bilim ve siyaset felsefesinden etkilenmiş, İran'da ikinci Popper olarak anılmıştır. Marksist anlayışa karşı çıktığı gibi geleneksel din anlayışlarına da eleştiriler getirmiştir. Temel dini konularda yeni yorumlar, düşünceler geliştirmiştir. Bu nedenle onun görüşleri her zaman çok tartışılmış ve din adamları arasında değişik tepkilere maruz kalmıştır. Suruş, 2004 yılında Hollanda'da Erasmus Ödülü'nü kazanmıştır. 2009 yılında ise *Foreign Policy* dergisi tarafından yürütülen kamusal bir anket sonucunda dergi, onun adını dünyanın en iyi yüz aydınları listesinde yer vermiştir.

"Abdülkerim Suruş'da Çağdaş Problemler ve Din" adlı çalışmamız tasviri bir çalışma niteliği taşımaktadır. Biz konuları tasviri bir zemine oturtuktan sonra inceleme ve analizlerimizi yapmaya çalıştık. Araştırmamızın objektif ve sağlam olabilmesi için kaynak temini sırasında genelde Abdülkerim Suruş'un kendi kitap ve araştırmalarına, özelde ise kendi ülkesinde nasıl anlaşılacağını tespit edebilmek için daha çok İranlı yazarlarının eserlerine bakmayı uygun gördük.

Abdülkerim Suruş'un Hayatı, Modern Durum ve Dindarlık Bağlamında Eserleri

Abdülkerim Suruş'un hayatına geçmeden önce şunu belirtmek gerekir ki, Suruş İran İslam devrimi sonrasının en önemli yenilikçi aydınlarından birisidir. O, plüralizm, sekülerizm, demokrasi, velayet-i fakih, vahiy ve Kur'an; dinî yönetim, ruhanilik, İran İslam devrimi ve ahlak gibi konuları kapsayan geniş bir spektrumda dile getirdiği özgün fikirleriyle düşünce dünyasının ilgisini çeken çağdaş bir düşünürdür (Suruş, 1990).

Abdülkerim Suruş'un Hayatı

Asıl adı Hüseyin Hacı Ferec Debbağ'dır. Abdülkerim Suruş ismiyle meşhur olmuştur (Yegin, 2013, s. 105). 1945 yılının Aralık ayında Tahran'da orta sınıf bir ailede doğmuştur. Onun doğumu Muharrem ayına denk gelmesinden dolayı babası ona Hüseyin adını vermiştir (Yatuk Kitap Ferda, 2017).

Abdülkerim Suruş'un çocukluğu ve gençliği Tahran şehrinde geçmiştir. İlkokulu Tahran şehrinin güney tarafında bulunan Kaime'de okuduktan sonra Murtezevi Okuluna geçmiş ve burada bir sene devam ettikten sonra babasının isteği üzerine yeni inşa edilen Alevi Okuluna devam etmiştir (Sahimi, 2016). Suruş, bu okulda Reza Roozbeh (d.1921-ö.1973) aracılı-

ğıyla felsefe ve Murtaza Mutahhari (d.1920-ö.1979), Ali Şeriatî, Tebatabayî ve Mehdi Bazergani gibi önemli şahsiyetlerle tanışmıştır. Ayrıca Alevî Okuluna kayıtlı olmasından dolayı, Hüccekiye Cemiyeti'nin düşünce dünyasından da faydalanmıştır. Hüccekiye Cemiyeti'nin dünya görüşüne yaklaşan Suruş, bu cemiyetin İran'daki devrimci din âlimlerine ve özellikle de Şii âlimlere karşı dile getirdiği olumsuz kanaatleri paylaşmıştır Okulunu bitirdikten sonra Tahran Üniversitesi'nde Eczacılık bölümünü kazanmış ve burayı dört yılda başarılı bir şekilde tamamlamıştır. Daha sonra bir müddet çalışma hayatıyla meşgul olmuştur (Mina, 2010).

Rıza Şah Pehlevî Krallığı'nın son yıllarında, Suruş'un Londra'da yayınladığı *Diyalektik Çelişkinin Eleştirisi ve Getirisi (Tezat Diyalektiki)* adı altında ilk kitabı çok geçmeden İran'da da yayınlandı. Bu kitap, Murtaza Mutahhari'nin ilgisini çekerek onun sevdiği kitaplarından biri olmuştur. Bu eserle ilgili Muhammed Ali Ricai (d.1933-ö.1981), Suruş'a şöyle demiştir: "Senin kitabın hapisanede bizim elimize geçti ve su misali ateşleri söndürerek Müslüman gençleri yeni bir silahla donattı." Bu kitap akademik üslubu sayesinde hapisanede devamlı tartışmaları Marksistlerin iddialarına karşı İslamcıların söylemini güçlendirmiştir (Akacani, 2008).

1979 İslam Devrimi'nden sonra İngiltere'deki eğitiminin son yılını okumadan İran'a dönen Suruş, bir taraftan Tahran Üniversitesi'nde epistemoloji dersleri vermeye başlamış, diğer bir taraftan da Mesbah Yezdi (d.1934) ile birlikte İran Radyo Televizyon Kurumu'nda, İran solcu kesiminin temsilcileri olan İhsan Tabari (d.1916-ö.1989) ve Ferruh Nigahdar'la (d.1946) ideolojik tartışmalarda bulunmuştur. Bu tartışmalarda çok başarılı olmuştur. Eserlerinin birçoğu bu ve benzeri konuşmalarından meydana gelmiştir. Bir konu üzerinde retorik ve tartışma her zaman felsefeci ve kelamcılarının konuşmalarında en önemli araçlarındandı. Suruş da kendisini yeni kelimelerden farz ederek retorik ve tartışmayı göz ardı etmemiştir (Rehimi, 2007).

1985-1987 yılları arasında Suruş ve Gulam Ali Haddad Adil'in (d.1945) yazdığı eserler okullarda "İslami Vizyon" başlığıyla ders kitapları olarak okutuluyordu, sohbetleri de İRİB (İran Milli Radyo Televizyon Kurumu) tarafından da yayınlanıyordu. Suruş, özellikle İslam Devrimi'nden sonra çok daha belirgin hâle gelen müdahaleye karşı çıkarak, İran toplumunun din anlayışında deregülasyon yapmak istemiştir. Yani devletin din ve din anlayışları üzerindeki etki ve baskılarının doğru olmadığı savunmaktaydı ve din adamı sınıfının etki ve yetkilerinin azaltılmasını savunmaktaydı (Şuah, 2007).

Suruş, Haşimi Rafsancani (d. 1934-ö. 2017) döneminde öğretmenlik görevinden uzaklaştırıldı. Suruş bir mektupla Rafsancani'yi şöyle uyardı: "Üniversiteler baskı altında, bu nedenle üniversitelerden büyük âlimlerin çıkmasını ummamalı" dedi (Şuah, 2007). 1995 yılının Ekim ayında, Tahran Üniversitesi'nde gençlerle birlikte sohbet ederken Ensar Hizbullah'a ait kişiler tarafından şu iki husus nedeniyle suçlandı: 1. Liberal kültürü yaymak, 2. Gençleri dinsizleştirmek.

Bundan sonra, Suruş'un hayatı hiç güvende değildi. İran'ı terk etmek zorunda kalarak ABD'ye yerleşti. Suruş ABD, Almanya ve Hollanda Üniversitelerinde, Mevlevilik ve bilim felsefesi dersini verdi. İran'dan herhangi bir konferansa davet edildiğinde kendisi katılmayarak yerine makale gönderirdi. Hollanda'nın Çağdaş İslam Araştırmaları Enstitüsü'nde araştırmalar gerçekleştirdi. Amsterdam Üniversitesi'nde siyaset felsefesi dersleri verdi (Suruş, 2009).

Daha sonra ABD'ye giderek, Kolombiya Üniversitesinde ilmî araştırmalar yapmıştır. Washington'daki Georgetown Üniversitesi'ne öğretim görevlisi olarak atanmıştır. 2001-2002 yılları arasında Harvard Üniversitesi ve Princeton Üniversitelerinde dersler vermiştir (Suruş, 2016).

Suruş, 2004 yılında Hollanda'da Erasmus Ödülü'nü kazanmış, 2009 yılında ise *Foreign Policy* dergisi tarafından yürütülen kamusal bir anket sonucunda dergi, onun adını dünyanın en iyi yüz aydını listesine almıştır (Kalam, 2009).

Suruş, 2010 yılının Haziran ayında bir mektup aracılığıyla büyük Ayetullahlara Kum'dan Necef'e hicret etmelerini önerdi: İran'da dinî istibdadın baskısı altında yaşamak yerine, Irak'ın Necef şehrine hicret ederek içtihat faaliyetlerine orada devam etmelerini istedi. İran'da yönetimin gayri meşru olduğunu savunan Suruş, tarihte Kaçarlar döneminde şahın millî iradeyi yok sayan tutumuna o dönemin taklit mercii büyük Ayetullahların Kum'dan Necef'e hicret etme tehdidiyle karşılık verdiğini, bu etkili yöntemin İran'daki dinî istibdada gem vuracağını hatırlatıyor. Suruş'un bu mektubu yayınlanır yayınlanmaz başta Devrim Muhafızları olmak üzere muhafazakâr ve tutucu din adamları kuruluşları Suruş'u tekfir ettiler. Onu Batı'nın casusu, düşman gibi sıfatlarla tanımladılar. İran'da pek çok çevre, Suruş'un tekfir ve tehdit edilmesindeki bu acelecilik ve paniği, Suruş'un ulemaya çağrısıyla ilişkilendirdi. Saygın ulemanın Kum'u terk edip Necef'e hicret etmesinin Tahran yönetimini çok güç durumda bırakacağı ve zaten ağır yara almış meşruiyetini tamamen ortadan kaldıracağı şeklinde değerlendirildi (Tezcan, 2010).

Suruş 2009 yılının cumhurbaşkanlık seçimden sonra iktidara itirazlarını artırdı. 1 Ocak 2011 yılında açık bir mektupla Ali Hamaney ve liderlik tarzını eleştirdi. Bu mektupta, Suruş daha öncede Ali Hamaney hakkında gösterdiği tepkileri dile getirerek, İran İslam Cumhuriyeti'nin bu zamana kadar ortaya koyduğu politikaları eleştirerek ve bugünkü kötü durumun Hamaney'nin politika eksikliğinden ve kötü yönetmesinden kaynaklandığını iddia etmektedir (Suruş, 2011).

Modern Durum ve Dindarlık Bağlamında Eserleri

Suruş'un yazdığı birkaç eserini tanıtırken fazla detaya girmekten kaçındık. Sadece kitabın, varsa baskı bilgilerini vermek ve müellifin kitapta ele aldığı konuları saymakla yetindik. Eğer varsa, müellifin kitabı hakkındaki kendi tanıtımını da eklemeyi ihmal etmedik.

Diyalektik Çelişkinin Eleştirisi ve Getirisi (Tezat Diyalektiki)

Diyalektik Çelişkinin Eleştirisi Getirisi kitabını Londra'da yazdı. 1978 yılında Sırat Yayınları tarafından Tahran'da yayınlanmıştır. Bu eser 203 sayfa olup, yazar önsözünde eseri hakkında şöyle demiştir: "Diyalektik kanunlarının incelemesi ve eleştirisiyle ilgili iki konuşma ve bir yazı sunmaktayım. Okuyucu, bu iki konuşma ve bir yazı sayesinde bir konuya giriş, tahlil ve eleştiri yapmasının yollarını öğrenecektir" (Suruş, 1978, s. 2). Özet olarak; bu eserde bir konuyu nasıl eleştirmemizin tarz ve yollarını öğretir.

Evrenin Yatışmaz Yapısı (Nehad Na Arâm Cehan)

Türkçeye Evrenin Yatışmaz Yapısı olarak çevrilen kitabı, İstanbul'da 1984 yılında İnsan Yayınları tarafından yayınlanmıştır. Bu eser 118 sayfa olup şu konuları kapsamaktadır: "Hareketin Kategorisi", "Hareket Eden Nesnenin Kayboluşu", "Birinci Delil", "İkinci Delil", "Üçüncü Delil", "Tanrı Tanıma", "Çetin Bir sorun: Hudûs ve Kıdem", "Evren Kervanı Bir Konağa Yönelmiştir", "Değişkenin Sâbite Bağlanabilmesi", "Rûh ve Beden İlişkisi."

Suruş, eserinin tanıtımını önsözünde şöyle yapmaktadır:

"İslam dünyasında felsefenin İbn Rüşd'den sonra son sözü söylediği kabul ediliyordu. Bazı çevrelerde yalnız içtihat kapısına değil, felsefe kapısına da kapanmış gözü ile bakılıyordu. Artık sadece söylenenler tekrarlanacak veya reddedilecekti. Ne var ki, miladi 16. ve 17. yüzyıllarda, özellikle Sadruddin-i Şirazi'nin (Molla Sadra) temsilcisi olduğu yeni bir uyanış akımı, İslam Felsefesini gerçek temeli olan vahye dayandırmayı başardı. Böylece fıkıhçı, filozof ve arifin, birbirini anlamaksızın ayrı dillerden konuşmaları ve gereksiz bir kör döğüşüne girmeleri nazari alanda önlenmiş oldu. Fıkıhçı, filozof ve arif vahiy temelinde anlaştıktan sonra, aynı gerçeği ifade edeceklerdi. Sadruddin-i Şirazi'nin felsefe alanındaki bu feyizli katkısının etkileri günümüze kadar ulaşan bir akımın ve felsefe okulunun doğmasına yol açtı. Hareketi maddenin nitelik ve arazlarına değil, doğrudan doğruya cevherinde kabul eden bu görüş sadece oldukça önemli bazı çizgileri ile elinizdeki kitapta tanıtılmaya çalışılmaktadır." (Suruş, 2012, s. 1).

Şeriatın Teorik Genişlemesi ve Daralması (Kabz Bast Teorik Şeriat)

Şeriatın Teorik Genişlemesi ve Daralması kitabı, 1995 yılında Sırat Yayınları tarafından Tahran'da yayınlanmıştır. Bu eser 688 sayfa olup, Suruş'un dini bilgiyle ilgili makalelerinden meydana gelmektedir ve yazarın açıklamak istediği şey, dini bilginin baştan sonuna kadar teorik genişleme ve daralmaya maruz kalmasıdır. Yazar bu eserinin 85. sayfasında dini bilgiyle ilgili şöyle bir açıklamada bulunmaktadır:

"Dini bilgi eğer retorik bilime yönelirse, epistemoloji ya da felsefeyi etkiler. Felsefe anlayışının gelişmesiyle birlikte dünya ile ilgili insanın anlayışı da değişecektir. Dünya insanının yeni bir tavır almasıyla, dini bilgi de kendine yeni bir anlam kazanacaktır."

Yazar, *Şeriatın Teorik Genişlemesi ve Daralması* kitabında iddiasını şu iki ilkede beyan etmektedir: 1. Şeriatın doğru ve yanlış anlaşılması, baştan sonuna kadar insan bilimiyle ilgilidir. Dini bilgi ve din dışı bilgi arasında sürekli bir alışveriş vardır. 2. Eğer insan bilgisinde genişleme ve daralma gerçekleşirse, bizim şeriat anlayışımızda da genişleme ve daralma olacaktır. Sonuç olarak Suruş'a göre dini bilgi insani bilgiden bağımsız ve kendi kendine yeten bir bilgi değildir, yani bizim dini metinlerden kolektif anlayışımız beşer bilgisinin bir parçasıdır. Bu teori, zamanında Kum Medresesi'nin müderrisleri tarafından eleştirilmiştir (Suruş, 1995, ss. 4-5).

Aydınlık ve Dindarlık (Raz-dani ve Ruşen- fikri ve Dindari)

Türkçede *Aydınlık ve Dindarlık* olarak çevrilen kitabı, 1998 yılında Kıyam Yayıncılık tarafından Ankara'da yayınlanmıştır. Bu eser 153 sayfa olup şu konuları kapsamaktadır: "Aydınlar", "Dini İfrat ve Tefritle Okuma", "Liberalizmin Teorik Temelleri", "Üç Kültür", "Aydınlık ve Dindarlık"

Müellif önsözünde şu bilgilere yer vermiştir:

"Din Aydını" hiçbir şekilde kendi içinde çelişkili olan bir kavram değildir ve "dinsiz dindar" anlamına gelmemektedir. Din aydını, din dışı dünyadan haberdar olan demektir, yani 'çağının dindarı' diğer bilgi türlerinde haberdar olan ve aynı zamanda kendi dininin âlimi; dini kültürün yeniden yapılanmasını ve insanlığın yeni kültür coğrafyasında yeni baştan anlaşılmasını sağlamanın; ibda, hidayet ve aydınlanmanın ve kültürel düşünsel mücadelenin çabalayıcısı; çağına özgü bir dini yeniden yapılanmanın ayrıntılı inancının sahibi; dini aydınlığın, arılık ile güçlülük, ibadet ile akıl, yer ile gök bağlantısını kurmaya yönelik endişesinin taşıyıcısı; dini toplumun afet ve hastalıkları karşısında (dini olduğu için) hassasiyet taşıyan ve bu hastalıkları tedavi etmek için korkusuz bir doktor gibi ilaçlar bulmaya gayret eden taklitten arınmış yiğit bir hicretçi, araştırmacı, dertdaş ve düşünür (Suruş, 1990, s. 107).

Abdülkerim Suruş'da Çağdaş Problemler ve Din

Abdülkerim Suruş, felsefe, sosyoloji, din-siyaset ilişkisi, modernite ve liberal demokrasi gibi alanları ve konuları kapsayan çok geniş bir spektrumda dile getirdiği özgün fikirleriyle düşünce dünyasının ilgisini çeken çağdaş bir düşünürdür.

Plüralizm (Çoğulculuk)

Toplumsal yaşamda her türlü düşüncenin, eğilimin, gerçekliğin var olmasını, eşitliği ve özgürlüğü savunan görüştür. Başka bir ifadeyle her türlü eğilimin, düşüncenin örgütlenmesini ve siyasal yaşamda, ülke yönetiminde söz sahibi olmasını kabul eden siyasal düzendir (Suruş, 2005).

Suruş, İran'daki tekçi, mutlakçı dinî yorumlara karşı plüralizm teorisini desteklemiştir. Abdülkerim Suruş dini plüralizm kavramını daha çok irfani öğretilerle açıklamıştır. Suruş bu

konuda Mevlânâ ve İbni Arabî'den etkilenmiş ve dinî plüralizmde dindarlığı üç şekilde yorumlamıştır: Yaşam kaynaklı dindarlık, akıl kaynaklı dindarlık ve tecrübe kaynaklı dindarlık (Suruş, 2005). İşte bu üç tip dindarlığı aşağıda şu şekilde inceleyeceğiz.

Yaşam Kaynaklı Dindarlık (Dindar-i Maişet Endeş)

Suruş, bu tür dindarlığı insanların çoğunun kabul ettiği bir dindarlık tipi olarak açıklamıştır. Bu tip dindar insanlar dinlerini severler. Çünkü din onların dünya ve ahiretini inşa eder. Bazı din âlimlerinin söylediği gibi; "İnsanların dünya ve ahiret saadeti için dinden başka bir şeye ihtiyaçları yoktur." (Suruş, s. 24).

Yaşam kaynaklı dindarlık mensupları dinî yaşam için isterler. Birinci derecede bu tür dindarlıkta önemli olan iyi ve insanî bir hayat sahibi olmaktır. Bu tür dindarlığa göre iyi bir seviyede dindar olan biri, hayatın şartlarını kendine kolaylaştırabilir. Bu tür dindarlığın daha iyi anlaşılabilmesi için dinî adalet örnek olarak verilebilir. Eğer bir dinin takipçileri zulme karşı olarak dini adaleti temin edebilirlerse ayrıca insanları haksızlığa karşı birleşmelerini sağlayabilirlerse ve bütün bu davranışlarını dinin çatısı altında gerçekleştirebilirlerse o zaman bu tür dindarlık yaşam kaynaklı dindarlık olacaktır (Suruş, s. 24).

Yaşam kaynaklı dindarlığın önemli özelliklerinden biri de, din ve siyasetin bir arada olmasıdır. Din ve siyasetin bir arada olması yaşam kaynaklı dindarlığın ayrılmaz bir parçasıdır. Bu tür dindarlığa göre din, dünyevi işlerde önemli bir konuma sahiptir. Dünyayla alakalı işlerin sadece din ile çözülebileceği inancı yanında, ayrıca politikacıların başarılı bir politika yürütmesi için dindar olması gerektiğine inanır. Yani politikasında şeriat hükümlerini uygulamayı amaç edinmelidir. Bu tür dindarlığa sahip olan kişi Ali Şeriatî'ydi. Ona göre: "Dünya hayatı için faydalı olmayan din, ahiret hayatı için de faydalı olamaz." Abdülkerim Suruş, bu tür dindarlığı ikiye ayırmaktadır: Âlimâne ve Âmiyâne

Âlimâne: Bu tür dindarlıkta kişi hem dini ve hem de dünyevi bilgileri iyi bir düzeyde bilir. Örneğin; Ali Şeriatî (Suruş, 2005, s. 25).

Âmiyâne: Bu tür dindarlık cahil kişiler arasında yaygındır. Bu tür kişiler dini sadece dünya için talep ederler ve bazen dini alet ederek kendi menfaatleri doğrultusunda kullanırlar. Bunların en bariz özelliklerinden biri taklitçi ve bilgisiz insanlar olmalarıdır. Bu tür taklitçi dindarlık tarih boyunca yok olmayarak varlığını sürdürmüştür. Tarihçi Will Durant: "Dinin yüz canı vardır." demiştir. Yani tarihsel tecrübeler şunları göstermiştir ki; dini ne kadar yok etmeye kalkışırsanız bilakis o kadar güç kazanır. Suruş, bu konuda: "Batıda dinin siyasete herhangi bir etkisinin olmamasına rağmen ruhanilik ve kiliseler hâlâ ayakta dururlar. Ruhanilerin varlığı kişisel alanlarda; evlilik, boşanma, doğum ve ölüm meselelerinde hâlâ devam etmektedir ve kimse de bu ilişkiye zarar verememiştir." demiştir (Suruş, 2005, s. 26).

Âmiyâne dindarlık, tarihsel açıdan hiç dokunulamamış ve kimse de ortadan kaldıramamıştır. Rus devleti 78 yıl bu tür din anlayışı aleyhine mücadele etmiş, ancak yok edememiştir. Bu tür dindarlık geleneksel bir dindarlık tipidir. Bu tür dindarların gözünde dünya efsanevi bir sıfat taşımaktadır. Onlar felsefe ve teknolojinin günümüzdeki dünya düzeniyle ilgili açıklamalarını ya bilmiyorlar ya da ona itibar etmiyorlar. Yeni dünya düzeniyle ilgili herhangi bir değişikliği kabul ve tasdik etmeyen, Peygamberlerin anlattığından farklı özel bir Tanrı anlayışları vardır. Buna örnek olarak, yılda bir kere İran'da gerçekleştirilen Hz. Hüseyin'i anma törenlerini gösterebiliriz. Burada anlatılan Hz. Hüseyin, tam tamına efsanevi bir kişidir (Suruş, 2005, s. 26).

Yaşam kaynaklı dindarlık daha çok bedensel, pratik ve fizikseldir. Diğer bir anlamda ise bu tür dindarlarda daha fazla dini törenler önemli bir rol oynamaktadır ve kişinin dindarlığı onlarla ölçülecektir. Suruş: "Bizim dindarların medar-ı iftihar olan şey, her yıl mükerrer hacca gitmeleridir. Bunu Mevlânâ şöyle açıklamıştır: 'Ebû Hureyre (r.a) her gün Peygamber'in (s.a.v) yanına uğrardı. Peygamber de onu her gün uğramasını nehiy ederek şöyle demiştir: Bir gün aradan sonra gel, eğer böyle sık sık gelersen bizim dostluğumuza zarar gelebilir.'" (Suruş, 2005, s. 27).

Akil Kaynaklı Dindarlık (Dindar-i Marifet Endeş)

Bu tür dindarlığın ana kaygısını doğru ve yanlış oluşturmaktadır. Suruş'a göre din, bu tür dindarlarda hakikat mesabesinde görülmektedir. Ona göre bu tür tahkiki dindarlığın ana kaygısı doğru ve yanlış aracılığıyla dini plüralizme girmektedir. Suruş, Gazzâlî'yi bir akıl dindarı olarak değerlendirir. Çünkü Gazzâlî her görüşe şek ve şüpheyle yaklaşırdı (Suruş, 2005, s. 27).

Bu tür dindarlık, dinde farklı bir şeyi arar ve dinden isteği de farklıdır. Kelâmi ve felsefi bir din anlayışı da denebilir. Diğer bir anlamda ise, bu tür dindarlarda ne zaman Allah kelimesi kast edilirse o zaman Allah'ı bilme önem arz etmektedir. Ya da Peygamber denince, Peygamberi bilme önemlidir. Bu tür dindarlarda şeytan, ahiret, vahiy, gayb âlemi, tabiat ötesi kavramlar rasyonel bir biçimde araştırılarak kesin bir anlam çıkarmaya çalışılır. Önemli özelliği ise, daha çok tahkiki ön plana çıkaran bir tür dindarlık tipidir ve ruhaniliğe kesinlikle yer yoktur. Çünkü ruhaniliğin esasında taklit vardır. Bu yüzden ruhaniliği tümüyle reddetmektedir (Suruş, 2005, s. 27).

Tecrübe Kaynaklı Dindarlık (Dindar-i Tecrübet Endeş)

Suruş, Hıristiyanlıkta da dâhil olmak üzere bütün dinlerde olan bu tür dindarlığı, arifâne ya da Peygamberâne olarak nitelendirmektedir. Bu tür dindarlığın takipçileri sayılan arifler, batını deneyimlerinde ve hazlarında Peygamberlere ortak olmaktadır. Onlar dindarlarda, fıkhıtan fazla batını tecrübelerden ilham alırlar (Suruş, 2005, s. 28).

Peygamberlerin ibadetleri, tecrübe kaynaklı dindarlığın mahsulüdür. Fakat insanların ibadeti tecrübe kaynaklı dindarlığın illetidir, yani insanlar bazı adımları adımlayarak Peygamberlerin dindarlığına ulaşabilirler. Fakat Peygamberler çoktan o makamlara varmışlardır. Onlar tam tamına ibadetleri yerine getirmektedirler. Örneğin; birini sevdiğinizde ona karşı her zaman saygılı davranıyorsunuz, yanına gittiğinizde mütevazı ve düzgün duruşlar sergiliyorsunuz. İşte Peygamberlerin ibadetleri aynen böyleydi, Allah'a karşı teslimiyet ve kulluklarını tam tamına yerine getirmek, (Suruş, 2005, s. 28)

Suruş; "Dinin üç aşaması vardır: 1. Dini tecrübe, 2. Ahlak, 3. Fıkıh. Fakat Allah'ın Peygamberleri bu aşamaları yukarıdan aşağıya doğru (tecrübe, ahlak, fıkıh) tecrübe ederek gelmişlerdir. Ancak diğer insanların dini hayatı için ilk olarak fıkıh ilmini tahsil etmesi gerekir. Sonra fıkıh hayatımıza uygulayarak ahlak sahibi olmalıyız. Böylece dini tecrübeye ulaşabilmemiz mümkün olacaktır. Ayrıca tecrübe kaynaklı dindarlık, kalpten nüfuz ederek bizim diğer davranışlarımıza yansır." demektedir (Muhammed, 2007).

Vahyi ve Kuran

Vahiy; Tanrı tarafından Tanrısal bir buyruğun ya da düşüncenin peygambere bildirilmesi veya İslamiyet'teki bir terim olan vahiy, Allah Teâlâ'nın peygamberliğe seçtiği kişilerle, emirlerini iletme amacıyla, niteliği bizim his ve idrakimizi aşan bir tür tekellüm şeklidir (Muhammed, 2007).

Suruş'a göre; vahiy ilhamdır ve bu öyle bir tecrübedir ki şairler ve ariflerde de vardı, fakat İslam Peygamberi bunu daha yüksek bir düzeyde tecrübe etmiştir. Vahiy, ilham gibi Peygamberin nefsinde (ruh) vuku bulmaktadır. Her kişinin nefsi de ilahidir, fakat Peygamberin nefsi başkalarının nefsinden farklıdır. Onun nefsi Allah'la birleşmektedir. Suruş'a göre Peygamberin Allah'la bu manevi birlikteliği onun Allah olduğu anlamını taşımaz. Fakat bu birliktelik Allah derecesine kadar değil, beşeriyet derecesine kadardır (Muhammed, 2007).

Vahiy bir rüya-ı sadıka olarak değerlendirmek vahyin değerini azaltmaz, belki değer ve önem katar. Müfessirlere göre Peygamber, kıyamet gününün haberini Allah'tan Cebrail vasıtasıyla aldığını, daha sonra bize de aktardığını dile getirmiştir. Fakat Suruş'a göre Hz. Peygamber'e kıyamet ve mahşer sahnesi, cin, şeytan, melek, arş ve kürsi gösterilmiştir (Muhammed, 2007).

Muhammed'e (s.a.v.) bahşedilen rüya-ı sadıka, onun tecrübe dairesini öyle bir genişletti ki, bütün geçmiş Peygamberlerin tecrübelerini de edinmesini sağladı. Muhammed (s.a.v.); vadinin sağ kıyısından ağaç yönünden bir ses duyduğu zaman (Kasas, 28/ 30). Hz. Musa'yla (a.s.) beraberdi, çocuğunu kurban edeceği yere götürdüğü zaman (Saffat, 37/ 102). İbrahim'le beraberdi, Allah'a öfkelenildiği zaman (Enbiyâ, 21/ 87). Zennun'la beraberdi (Muhammed, 2007).

Sonuç olarak şunu diyebiliriz ki; Suruş'un "vahiy ve Kur'an" konusundaki görüşü reddedilebilir. Peygamber'in (s.a.v.) görevi Kur'an-ı Kerim-i meydana getirme değil belki onun görevi Allah tarafından Cebrail'le vahiy edilen Kur'an-ı Kerim-i insanların hidayeti için tebliğ ve açıklamaktır.

Velayet-i Fakih: Makam-ı Muazzam-ı Rehberi (Büyük Önderlik Makamı)

Şii siyasal düşüncesinde dini ve siyasi otorite İslam Peygamber'in damadı Hz. Ali'nin soyundan gelen imamlara aittir. Ancak 12. İmam Mehdi'nin gizlendiği ve ileride belirsiz bir zamanda geri döneceğine inanılmaktadır. İmam Mehdi'nin gizli olduğu süre içerisinde dini ve siyasal liderliğin kime ait olacağı sorunu uzun yıllar Şii siyasal düşüncesindeki tartışma konularından birisi olmuştur. Humeyni 1970'lerde velayet-i fakih ya Hükümet-i İslami isimli kitabıyla sistemleştirdiği velayet-i fakih teorisiyle siyasal otoritenin imamların manevi varisleri olan din âlimlerinin elinde olması gerektiğini ileri sürmüştür (Suruş, 2009). Suruş, velayet-i fakih teorisini eleştirerek şöyle demiştir:

"Velayet-i fakih teorisi dini diktatörlüktür ve bu teoriyle demokratik bir düzen oluşturulamaz. Hiç kimse velayet-i fakih teorisiyle adaleti temin edemez. Aynı Antik Yunan filozoflarının şöyle dedikleri gibi: 'Mutlak güç, beraberinde mutlak fesadı getirir.' Eğer bir topluluğun başında en dindar bir kişi dahi sorumsuzca bir güçle iktidara gelirse, yıllar sonra adaletten uzaklaşacaktır. Bu nedenle Humeyni'nin velayet-i fakih teorisi başlangıçta ahlaksız bir teoriydi." (Suruş, 2009).

Teokrasi (Dini Yönetim)

Teokrasi; dine dayalı yönetim biçimini tanımlamak için kullanılan bir terimdir. Diğer bir anlamla teokrasi, dini otorite organlarının siyasi otorite organları yerine devlet idaresini elde tuttuğu devlet biçimidir. Suruş'a göre teokrasi (dini yönetim) teorisi ile ilgili konuşulabilir, fikir verilebilir, sorun bu teorinin uygulanmasından kaynaklanmaktadır. Dini yönetim şu iki delille inşa edilemez: 1. Zorla iman ve sevgi kazanılamaz, 2. Dini yönetimin esası zorunluluk üzerinde inşa edilmiştir, hâlbuki bizim zamanımız gerçeğe ve doğruluğa dayalı bir zamandır. Günümüz insanları hak ve hukuk peşinde olan insanlardır. Ayrıca insan hakları bildirgesi bu zamanda yazılmıştır ve bir ana fikir olarak bütün anayasalar bunun çerçevesinde kaleme alınmıştır. Prensip olarak dini düşünce, bütün dinlerde özellikle de İslam'da zorunluluklara dayanmaktadır. Suruş, dini zorunluluklara inanmaktadır ve bunu şöyle dile getirmektedir: "Dini zorunluluğa, anlamsız bir emirdir demiyorum. Bazen hukuk, zorunluluk sayesinde anlamlandırırız ve bazen de zorunluluğu hukuk sayesinde, bazen önceliği hukuka veririz bazen de zorunluluğa, fakat dini yönetimde öncelik her zaman zorunluluğadır." (Suruş, 2011).

Suruş'a göre geçmişteki insanlar, dinî yönetimin temelinde olan zorunluluğu benimsemişlerdi. Bu yüzden de dinî yönetim onların rızasını çabuk elde etmiştir. Velayet-i fakih ve dini yönetim, zorunluluğu temelinde barındırır. Fakat günümüzdeki düşüncelerin temelinde hak ve hukuk konusu yer aldığı için ikisi uygulamada birbiriyle terstir (Suruş, 2009)

Suruş'a göre dini yönetim, teoride iyidir yalnız pratikte imkânsızdır. Bu konuda şöyle demiştir: "Güç vasıtasıyla her şeyi yaptırabilirsiniz, fakat iman oluşturamazsınız (Suruş, 2009). Siz faşist veya diktatörlük bir yönetim biçimi kurabilirsiniz, fakat dini yönetimi ne pratikte ve ne de teoride kurabilirsiniz ve ne de hakkında bile düşünebilirsiniz. Çünkü dini yönetimin hedefi, fıkhi yönetim biçimidir. Zor kullanarak fıkhi bir yönetim biçimi kurabilirsiniz, fakat uygulamada kargaşa ve çatışmaya dönüşür. Şöyle ki: Bazıları fıkhi yönetimde bulunan yakalama, taşlanarak öldürme, idam, el kesme, medya ve basını kısıtlama vs. paradokslardan habersizler.

İran'daki dini yönetim tecrübesi şunu gösterdi: Yönetimde bulunanlar ne kadar ceza kanununu uygulamaya çalıştıysalar da, o kadar insanların ülkelerini terk etmesine ve dinsizleşmesine sebep olmuşlardır (Suruş, 2009).

Sonuç olarak liberaller, komünistler ve faşistler de ideolojilerini halka benimsetmek için iktidarı tekellerinde tutabilme çabasıydı. Önemli olan gücü elinde tutmak değil, bilakis nasıl ve hangi yollarla halka hizmet sunmak olduğudur (Suruş, 2009).

Sekülerizmin Çeşitli Anlamları

Toplumda ahiretten ve diğer dini, ruhani meselelerden ziyade dünya hayatına odaklanılması yönündeki harekettir. Suruş'a göre sekülerizmi daha açık bir şekilde izah edebilmek için bizim ne Farsça ve ne de Arapçada herhangi bir kelime vardır. Araplarda da denk bir karşılık bulmayınca aynı kelimenin kendisini kullanmışlardır. Latince de sekülerizm sekülüm kökünden gelmektedir. Yani ölümden sonraki dünya değil, bu dünya kast edilmektedir. Sekülerizm bir dünyanın ispatı ve başka dünyanın reddi olarak tanımlanabilir. Sekülerizm kavramı, İslam âleminde Müslümanlar pek ilgilenmediklerinden dolayı bu kavram tanıtılmamıştır. Fakat bu kavram Batıda ilerledi, ağaç misali bütün batı medeniyetini gölgeledi ve hâlâ da onun gölgesinden yararlanmaktadırlar. İslam edebiyatında sekülerizme kök olarak yakın anlamda iki kavram vardır. Birincisi, "dehr" kelimesi ki Kur'an'da da geçmektedir. Münkirlerin Kur'an'da şöyle dediği gibi; hayat sadece dünya hayatından ibarettir (Casiye, 45/ 24). Yani bizi göğsüne bastıran ve ilerleten bu dünyadan başka dünyamız yoktur, ayrıca Tanrı ve gayb âlemi diye bir şey yoktur. Dehr yani zaman, sekülerizmin anlamında bulunan zaman ile tam tamına uygundur. Fakat seküler insanlara dehr diye hitap etmek ya da dehrî şeklinde lakap takmak, dini ortamda küfür ve sövme anlamındadır (Suruş, 2004). Suruş'a göre sekülerizmin dört anlamı vardır:

Sekülerizmin Birinci Anlamı

Tarihçilere göre, ilk başlarda sekülerizmin anlamı, münzevi hayattan uzaklaşmak demektir ve bu anlamda sekülerizm, inzivaya çekilip günlerce Tanrısal meditasyon yapanlara ve uhrevi koşulları dünya koşullarından daha iyi olduklarını savunanlara karşı olarak doğmuştur (Suruş, 2004).

Suruş, sekülerizmin bu anlamının sadece Batı dünyasına has olmadığını belki İslam dünyasındaki tasavvuf düşüncelerinde de olduğunu belirtir. Örneğin; Hâfız-ı Şirazi'nin, Gazzâlî'nin düşüncelerine karşı çıkışı tıpkı ortaçağ sekülerizmi gibiydi. Gazzâlî'nin züht bir hayatı vardı ve ona göre: "Dünya hayatından elde ettiğimiz her haz ve zevk, ahiret hayatında olumsuz bir etkisi vardır." demiştir. Hâfız-ı Şirazi, Gazzâlî'nin bu nevi düşüncelerine ayrıca *Kimya-yı-Saadet* kitabına karşı çıkarak yanlış bir metot kullandığını dile getirmiştir (Suruş, 2004).

Sekülerizmin İkinci Anlamı

Suruş'a göre sekülerizmin ikinci anlamı ise, din adamlarının toplum işlerinden uzak durmalarının gerekliliğidir. Bu söz İslam âleminde pek anlam taşımaz ama Hıristiyanlık inancında anlamlıdır. İslam'da şerî bir hükmün yerine getirilebilmesi için din adamlarının onaylaması şart değildir. Ama Hıristiyanlıkta şerî bir hükmün yerine getirilebilmesi için kardinalin onaylaması önemlidir. Zira o kardinal Tanrının yeryüzündeki temsilcisi sayılır (Suruş, 2009).

Sonuç olarak Suruş bütün konferans ve derslerinde, İslam dininin seküler bir din olduğunu, bu dinde zevk ve hazların yasaklanmadığını ve herhangi bir Müslümanın, din adamlarının işlerini yapabileceğini bu nedenle İslam'la Hıristiyanlık arasında farklılığın olduğunu söylemiştir (Suruş, 2009).

Sekülerizmin Üçüncü Anlamı

Sekülerizmin üçüncü anlamı siyasi sekülerizmdir; yani devlet, dini kurumları devletin kurumlarından ayırır ve yönetim altında yaşayan tüm mezhep ve dinlere aynı gözle bakar. Onların çoğalmasını da resmîyette tanır ayrıca onların her birine karşı da tarafsız bir tavır sergiler. Suruş'a göre siyasi sekülerizm, dini siyasetten ayırma yerine, siyaseti dinden ayırmaktır (Suruş, 2009).

Sekülerizmin Dördüncü Anlamı

Sekülerizmin dördüncü anlamı da felsefi sekülerizmdir. Bu tür sekülerizm dinsizlik ve inançsızlıkla eşdeğerdir ve materyalizmin bir türüdür. Bu tür sekülerizm dini düşünceyle taban tabana zıttır. Bu tür sekülerizmde farklı inanç ve dinlere sahip olan kimseler bir arada devletin sunduğu eşit haklarından faydalanamazlar (Suruş, 2006).

Sonuç olarak, siyasi sekülerizm sayesinde insanlar bir arada, refah içinde yaşayabilirler. Fakat felsefi sekülerizmin hâkim olduğu yerlerde insanlar farklı inançlarla birlikte yaşamını sürdüremezler ve inanç savaşlarına sebep olabilirler.

Demokrasi

Siyasal denetimin doğrudan doğruya halkın ya da düzenli aralıklarla halkın özgürce seçtiği temsilcilerin elinde bulunduğu, toplumsal ve ekonomik durumu ne olursa olsun tüm

yurttaşların eşit sayıldığı yönetim biçimidir. Suruş'a göre demokrasiyi İslami kaynaklardan (Kur'an ve Sünnetten) elde edemeyiz. Ama İslami ideallere uygun olarak bir demokrasi modeli çıkarmak imkânsız değildir. Demokrasiye ait iki teoriden bahsedebiliriz: Hukuk ilkelerine uygunluğu olan demokrasi ve liberal demokrasi. Suruş liberal demokrasinin İslam ilkelerine uygun olmadığını söylemektedir. Birinci teoriyi (hukuka dayalı demokrasiyi) İslam fıkhiyla birleştirerek bir İslami model oluşturmanın mümkün olduğu görüşündedir (Ali, 2009).

Ruhanilik

Ruhani; dini kendi tekelinde bulunduran ve din üzerinden ticaret yapan kimselere denilir. Suruş'a göre, birinin dini statüsünün yüksekliği onun siyasette de üstünlüğü anlamına gelmemesi gerekmektedir. İslam dini, seküler bir dindir. "Hiç kimse ruhanilik adı altında halk ve Allah arasında aracı olamaz." Ayrıca sekülerizmin bir anlamı da ruhanilerin Allah'la kul arasındaki vasıta olmalarına karşı olmasıydı, Suruş burada bu anlamına atıf yapar (Suruş, 2003).

Köktendincilik

Dinsel kuralları temel alan, toplumsal yaşamı ve düzeni dinsel kurallara uydurmak isteyen, dinin toplum yaşamının her alanını denetlemesini savunan, din kurallarının toplum yaşamında egemen olması için aşırı ölçüde çaba harcayan, bu uğurda terör eylemlerine bile girişebilen, Tanrısal kurallar dışında hiçbir şeye yaşam hakkı tanımayan, çağdışı, katı dinsel bir akımdır (Sözlük, Ekşi Sözlük).

Suruş'a göre İslami köktendincilik anlayışı, Peygamberin irtihalinden sonra Hariciler'in ortaya çıkması ile başlamıştır, tarih boyunca varlığını sürdürmüştür. Ayrıca günümüze kadar da devam etmektedir. Suruş, bu anlayışın nedenini faşizme meyilli olan kimselere bağlamaktadır (Suruş, 2009).

Ona göre Haricilerin çıktığı günden beri davranışları şiddet içermekteydi. Küçük bir mesele yüzünden rahatça insan öldürülebilirdi. Hariciler saf mü'min topluluklarının peşindeydi. Eğer birileri birazcık onların kurallarına başkaldırsa fiziksel işkenceye tabi tutarlardı (Suruş, 2009).

Günümüz Şii radikalizm anlayışı aynı kaynaktan beslenmektedir, bunları engellemenin tek yolu ise iktidara gelmelerine izin vermemektir. Suruş, Ahmedinejad ve taraftarlarının faşist fikirlere sahip olduklarını söylemektedir (Suruş, 2009).

Şehitlik

Allah yolunda canını feda eden bir Müslüman'a şehit denir. Şehitlik, İslam'da en büyük mertebedir. Şehitlerin Allah katında kıymetleri pek yücedir. Ahirette en büyük rütbenin peygamberlikten sonra şehitlik olduğu belirtilmiştir. Bunun içindir ki, şehitlerin bütün günah ve kusurları Allah tarafından af edilmektedir (Sorularla İslamiyet, 2011).

Suruş'un eleştirisi, şehitlik ve Kerbela Savaşının aşırı derecede vurgulanması üzerinedir. Ona göre İmam Hüseyin, imamlar serisinde kaide (kural) değildi, bilakis bir istisnaydı, fakat kaideye dönüştürülmüştür. Şiiler daha önce azınlıkta oldukları için, tarihin trajik yönlerini öne çıkarmazlardı. Bugün bunun üzerinden bir tarih oluşturmaya çalışıyoruz ki bu doğru değildir, biz, Şiilerin yeni neslini aramalıyız (Suruş, 2009).

Modernite ve Endeksleri

Modernite; Avrupa'da yaklaşık olarak miladi 17. yüzyıl civarında ortaya çıkan, zamanla tüm dünyaya yayılan toplumsal değerler sistemine ve organizasyonuna verilen isimdir. Genel anlamda gelenek ile karşıtlık ve ondan kopuşun; bireysel, toplumsal ve politik yaşam alanlarının tamamındaki dönüşümü ya da değişimidir (Sözlük, Ekşi Sözlük).

Suruş'a göre modernite, belirli bir şahsın veya bir topluluğun koordinasyonu sonucunda ortaya çıkmamıştır. Bilakis modernite tarihte gerçekleşmiş olan başarılı bir sonuçtur. Bazı toplumların modernliği kendiliğinden iken bazı toplumlar modernliği ithal etmeye çalışmaktadır. Bu çaba toplumlara daha iyi bir hayat sunmamıştır. O, bazı ülkelerin modern dünya bina etme konusundaki çabalarını başarısız bularak ülke siyasetine bir tür acımasız bir dogmatizme yol açmış olduğu ihtimallerinin altını çizmiştir (Suruş, 2004).

Suruş'a göre modernite, her yerde farklı şekilde oluşmaktadır. Modernitenin farklı biçimleri vardır, son ve üstün bir örneği de yoktur. Suruş, moderniteyle ilgili üç göstergeye işaret etmektedir ve eğer onları modernlikten alırsak geleneksele dönüşür. Birincisi elektriğin icadı; elektrik sadece karanlık geceleri aydınlatmamış, belki günümüzdeki teknoloji dünyasını da aydınlatmıştır ve günümüzdeki dünyayı elektriksiz düşünemeyiz. Ayrıca matbaa endüstrisi de elektriğin var oluşundan meydana gelmiştir (Suruş, 2005). Modern dünyanın ikinci göstergesi ise; hak kavramının siyaset ve ahlak alanlarında geçerlilik kazanmasıdır. Bu kavram geleneksel dünyada yoktu. Hak ve hukukun peşinde olan insanların doğuşu, beşer tarihinin en önemli olaylarından, özgürlüğü ve eşitliği isteme, insan hakları vb. önemli kavramlar bu insanların çabalarıyla kavramsallaşmıştır (Suruş, 2005).

Modern dünyanın üçüncü göstergesi, daha çok bilimsel çalışmalara dayalı olmasıdır, bunun etkisi günümüzdeki dünyada çok önemlidir (Suruş, 2005). Yeni dünya düzeninde matematik, tecrübeye dayalı bilimin yardımındadır ve Allah da büyük matematikçi olarak tanımlanmaktadır. Bilimsel çalışmalar, matematik ve geometrinin tanıtılmasıyla beraber gelişti. Gözle görünen felsefi çalışmalar bu bilimsel çalışmalar sayesinde ortaya çıktı. Suruş'a göre, İranlı filozoflarının geçmiş iki asırda bilimsel çalışmalardan haberleri yoktu. Bu yüzden de bilimsel çalışmalara değer verilmemiştir. Fakat Molla Sadra'dan (Sadreddin Şirazi) sonra İranlı filozoflar felsefe ve bilimsel çalışmaların ilişkilerini anlamaya yönelmişlerdir (Suruş, 2005).

Sonuç olarak Suruş, insan haklarıyla ilgili şöyle demiştir: “Büyük İslâm düşünürlerinin eserleri arasında, özellikle İran düşünürlerinde, hak ve hukuk kavramları hakkında modern anlamda bir vurgu yoktur. Çünkü bu mesele geleneksel inanışa bağlı insanlar meselesi değildi. “İnsan Hakları Evrensel Bildirisi” modern insanların çabasıyla oluşmuştur.” (Suruş, 2005).

Din

Dil âlimleri, din kelimesinin Arapça deyn kökünden masdar veya isim olduğunu kabul ederler. İslam dini ise Allah'ın son peygamberi Hz. Muhammed (s.a.v.) vasıtasıyla bütün insanlara gönderdiği en son dindir. İslam'ın gelmesiyle, diğer dinlerin hükmü sona ermiştir. İslam dinini kabul eden kimseye Müslüman denir (Tıǧlı, 2015).

Suruş'un dinle ilgili görüşü, 1979 İslam Devrimi'nden önceki döneme kadar uzanmaktadır ve özellikle de Ali Şeriatî'nin ideolojik bir İslam anlayışına karşı doğmuştur. “Din, ayakları yere basmayan bir ideolojiden daha üstündür.” İdeolojinin insanları bir çatı altında yaşamaları için herhangi bir fikre sahip olmadığı ve başta gençler olmak üzere halkın her geçen gün dine olan ilgisini kaybettiği konusunda Ali Bazergan'la hemfikirdir. Çünkü ideoloji tıpkı bir silah gibi savaş süresince işe yarar. İstikrar sağlandıktan sonra bu düşüncüyü muhafaza etmek için her zaman bir düşmana ihtiyaç duyar (Tıǧlı, 2015).

Suruş, yalnızca demokrasi değil hiçbir modern terimin Kur'an'dan ya da başka bir dinden elde edilemeyeceğini savunur. Ancak, Müslümanlar modernle yüzleşme sürecinin ilk dönemlerinde böyle bir hataya düşmüşlerdir. Bu durum, ekonomi, yönetim, ticaret ve yargı gibi hayatın her alanıyla ilgili meseleleri dinde arama (maksimum beklenti) şeklindeki yanlış tutumdan kaynaklanmaktadır. Oysa şeriat bize en asgari düzeyde lazım olanı (minimum beklentileri) vermektedir. Bunun ortası yoktur. Bu minimum çizgiyi aşan her şey maksimum düzeydeki beklentiye girer. Minimum düzeyden çıkarılması gereken sonuç dinin bize ne sunduğunu iyi kavrayıp, onu bizi kendi halimizde bıraktığı konularda fazla bir beklentiye girmemektir (Tıǧlı, 2015).

Öyleyse dinin kâmil oluşundan ne anlamamız gerekir? Suruş, öncelikle dinin kâmil oluşuyla cami oluşunu birbirinden ayırmak gerektiği kanaatindedir. “Bugün dininizi kemâle erdirdim.” (Kerim, Maide 5/3) Ayetinden pek çok kişi her şeyi içine alan, “yaş kuru eksik bırakmayan” (Kerim, Enam 6/59) bir din anlamaktadır. Oysa din, istediğiniz her şeyi içinde bulabileceğiniz bir şey değildir. Burada kâmil oluşla kastedilen şey, hedef ve fonksiyonunu tamamlamak olarak anlaşılmalıdır (Tıǧlı, 2015).

Oysa Suruş'a göre dine atfedilen asıl eksiklik İslam'ın fıkhi yönünü çok fazla vurgulayıp, irfani ve ahlaki yönünü geri plana itmektir. Fıkıh İslam'ı olarak tanımladığı bu yaklaşım, dini bilgi alanını tartışmasız kabul edip kutsadığı için aslında beşeri niteliğe sahip kuralların da, kesin olarak iman edilmesi gereken şeyler olarak sunulmasına yola açmaktadır. Çünkü fa-

kihler aslını bilemeyeceğimiz gerekçesiyle kuralların hikmetini sorgulamadan kabul etmişler ve bizleri onları uygulamakla mükellef tutmuşlardır. Elbette ki hiç düşünmenin olmadığı söylemek haksızlık olur; ama şer'i kuralın arkasındaki sebebi sorgulamaktan ziyade uygulamaya önem verilmiştir. Oysa günümüzde uygulanıp uygulanmaması gerektiğine karar vermek ancak arkasındaki hikmeti kavramakla mümkündür (Tıgılı, 2015).

İslam Devrimi

İslam devrimi; 1979 yılında İran'da Muhammed Rıza Şah Pehlevi liderliğindeki bir monarşiden, Humeyni yönetiminde Şii mezhebi görüşlerini temel alan İslam Cumhuriyeti kurulmasına dönüşen hareketin adıdır (Suruş, 2009).

Suruş'a göre, İslam Devrimi teorisz bir devrimdi. Bu devrim aracılığıyla "kraliyet diktatörlüğü" yerine "dini diktatörlüğü" getirmiştir. İran'ın İslam devrimi sürecinde sadece İslam sloganı atılmaktaydı. Bu sloganın anlamı da belirsizdi. Çünkü İslam'da günümüzdeki dünya problemlerini çözüme kavuşturulabileceği ayrıca bir toplumu yönetebileceği gibi ne açıkça bir ekonomiden bahsedilmiştir ve ne de İslam hukuku yeterli derecede büyüme göstermiştir (Suruş, 2009).

İran Üniversitesi

Üniversite; yüksek düzeyde eğitim, öğretim, bilimsel araştırmalar ve yayın yapan fakülte, enstitü, yüksekokul ve benzeri birim ve bölümlerden oluşan, bilimsel özerkliği ve kamu tüzelkişiliği bulunan öğretim kurumudur. Suruş'un üniversite hakkındaki görüşü şöyledir:

"Biz hâlâ üniversite kavramına, doğru bir anlam veremedik. Üniversiteler bir taraftan sanayi ve ilerlemeyi gerçekleştirirken, diğer taraftan da özgürlük anlayışının da ilerlemesi gerçekleştirmelidir. Fakat bu ihmal edilmiştir ve arka planda bırakılmıştır." (Suruş, 2003).

Haşimi Rafsancani ve diğerleri yönetime gelince bazı öğretmenleri yeterince dindar olmadıkları ve benzeri diğer öğretim üyeleri ve bilimsel kuruluşlar buna hiçbir tepki göstermemişlerdir. (Suruş, 2003) Suruş, Haşimi Rafsancani'nin cumhurbaşkanlığı zamanında bir mektup aracılığıyla onu uyardı. Üniversitelerin ciddi bir baskı altında olduklarını dile getirdi ve şöyle dedi: "Böyle olursa İran üniversitelerinden büyük düşünürlerin çıkmasını beklememeliyiz." Suruş'a göre üniversiteler, özgürlüğün ve çağdaşlığın merkezleri olmak durumundadırlar (Suruş, 2009).

Din Aydınları

Din aydını; dini iyi bir seviyede bilen ve anlayan, din üzerinden menfaat sağlamayan, dini siyasetten ayırandır. Suruş bir din aydını olarak İran devriminden sonra hep dini aydınlanmayı çalışmıştır. Ona göre örfi ve dini aydınlanmanın asıl görevi gelenek ve modernite arasındaki bağı ortaya koymaktadır (Suruş, 2012).

Suruş'a göre din aydınları, dini makyavelistlere karşı çıkararak yabancı düşüncelerden faydalanmayı mubah ve caiz kıldılar. Suruş, 24 Haziranda 2014 yılında Kaliforniya eyaletindeki öğrenci topluluklarına şöyle demiştir: "Dini makyavelistler bir toplumda başkalarından faydalanmayı haram saymışlardır. Fakat din bilginleri bu yolu açmışlar ve dindar kalarak Batı düşüncelerinden de yararlanılabileceğini söylediler. Din aydınları bir dini toplumunda ahlakın fıkıhtan daha önemli olduğunu, fıkıhın da dinin bir şubesi olduğunu ama en önemli şubelerinden olmadığını söylediler. Dini bir toplumda her şeyden önce ahlakın lazım olduğunu, fıkıhın sonradan öğretilabileceğini ama ahlakın, derin bir kültürel çabayla öğretilabileceğini söylemek mümkündür (Suruş, 2012).

Ali Şeriatî

Suruş'a göre Ali Şeriatî birinci derecede dert sahibi biriydi ve bu herkese nasip olmayan bir başıdır. Toplumumuzda aydınlık taslayan birçok kişi ortaya çıkmıştır (ve şimdi de mevcuttur). Toplum bilimci olduklarını iddia edenler olmuştur ve hâlâ da bu iddialarını sürdürenler vardır ama onlarda olmayan ve göze çarpmayan şey dert sahibi olmaktır. Bunlar hayatın önemsiz teferruatında boğuldular, dar bir çerçeveye sıkıştılar ve aczlerine yenildiler. Toplumun büyük sıkıntı ve ihtiyaçlarından habersiz olup küçük problemleri çözmekle ömür geçirmek sadece sıradan kişilerin değil, kimi zaman çok büyük şahsiyetlerin de müptela oldukları bir hastalıktır. Oysa dert ehli olmanın şartı, bu gelip geçici işlerden el etek çekmektir (Suruş, 1989).

Suruş, Londra'daki Westminster Üniversitesi'ndeki toplantısında, Ali Şeriatî hakkında şöyle demiştir: "Şeriatî, gündün güne tarihsel olmaktadır." Bunun anlamı, eserleri daha fazla geliştirilebilir ve bu gelişmeyle birlikte daha iyi tanınabilir, demektir (Suruş, 2009).

Suruş'a göre, Şeriatî öyle bir kişiydi ki; bu dünyadan gözlerini kapatmadan önce bir sürü kişinin gözlerinin açılmasına sebep olan, her konuda değişik fikirler veren ve insanlığı hor ve hakir olmaktan kurtarmaya çalışan birisiydi. Ona göre Ali Şeriatî'nin işi, soru sormanın düzeyini değiştirmek ve gençleri önemsiz ve tekrar edilen sorulardan kurtarmaktır (Suruş, 2009).

Sonuç

Abdülkerim Suruş'un asıl adı Hüseyin Hacı Ferec Debbağ'dır. 1945 yılında Tahran'da dünyaya gelmiştir. Okulunu Tahran'daki Alevi Okulu'nda başladıktan sonra bu okulda Reza Roozbeh aracılığıyla felsefe ve Murtaza Mutahhari, Ali Şeriatî, Tabatabai ve Mehdi Bazergani gibi önemli şahsiyetlerle tanışmıştır. Okulunu bitirdikten sonra Tahran Üniversitesi'nde Eczacılık bölümünü başarılı bir şekilde tamamlamıştır.

1972 yılında bilim felsefesi alanında eğitim almak için İngiltere'ye giderek bilim felsefesi ve analitik kimya alanlarında eğitimini gördü. Orada diğer İranlı öğrencilerle birlikte kül-

türel çalışmalar yaptı. Bu bağlamda bir grup İranlı ve Afrikalı Müslüman öğrenciyle birlikte *İmambâre* isimli bir merkez kurdular. *Diyalektik Çelişkinin Eleştirisi ve Getirisi (Tezat Diyalektiki)* isimli ilk kitabını bu dönemde yayınladı. Marksist öğretilere yönelik eleştiriler içeren kitap çok geçmeden İran'da yayınlandı. İslamcıların Marksistlerle girdikleri tartışmalarda faydalandıkları temel kaynaklardan birisi oldu ve bu kitapla Murtaza Mutahhari ve Humeyni'nin takdirlere kazandı.

1979 İran İslam Devrimi'nden sonra İngiltere'deki eğitiminin son yılını okumadan İran'a dönen Suruş, Tahran Üniversitesi'nde epistemoloji dersleri vermeye başlamıştır. Ayrıca basın ve medyada, İran'ın solcu kesimleriyle ideolojik tartışmalarda bulunmuştur. 1980 yılında İmam Humeyni'nin emriyle, bir grup aydınla birlikte Kültür Devrimi Merkezi'nin kurulması vazifesini üstlenmiştir. Suruş İran'da 1988-1990 yılları arasında *Şeriatın Teorik Genişleme ve Daralması (Kabz Bast Teorik Şeriat)* adı altında makaleler yayınlarak dini, dini bilgiden ayırmaya çalışmıştır.

Suruş, 1995 yılında Haşimi Rafsancani döneminde liberal kültürü yaymak ve gençleri dinsizleştirdiği hususlarında suçlanmıştır. Suruş'un artık hayatı tehlike içinde olduğundan dolayı ülkesini terk etmek zorunda kalarak ABD'ye yerleşti. ABD'de Mevlevilik ve Bilim felsefesi dersini verdi. Suruş 2009 yılının cumhurbaşkanlık seçiminden sonra İran İslam cumhuriyetine karşı eleştirilerini şiddetlendirdi. Ali Hamaney ve İranlı Merc-i Taklidi'yi açık mektuplar göndererek eleştirdi.

Suruş, İran'daki tekçi, mutlakçı dini yorumlara karşı plüralizm (çoğulculuk) teorisini desteklemişti ve dini plüralizmde dindarlığı; insanların çoğunun kabul ettiği, ana kaygısını doğru ve yanlış oluşturduğu ve batını deneyimlere dayalı arifâne ya da Peygamberâne dindarlık türüne bölmüştür.

Suruş, Kur'an'ın ortaya çıkmasıyla ilgili İslam Peygamberinin merkezi bir rolünün olduğunu düşünmektedir ve şöyle bir görüşe sahiptir: "Vahiy ilham gibi Peygamberin nefsinde (ruh) vuku bulmaktadır. Her kişinin nefsi de ilahidir, fakat Peygamberin nefsi başkalarının nefsinde farklıdır. Onun nefsi Allah'la birleşmektedir. Suruş'a göre Peygamberin Allah'la bu manevi birlikteliği onun Allah olduğu anlamını taşımaz."

O, siyaset ve mehdilik ilişkisini araştıran nadir düşünürlerden birisidir. Suruş bir siyasi sekülerizmin savunucusu olarak Şiilerin siyasi mehdilik anlayışına din ve siyasetin birleşmesine tamamen muhaliftir.

Ona göre, birinin dini statüsünün yüksekliği onun siyasette de üstünlüğü anlamına gelmesi gerekmektedir. İslam dini, seküler bir dindir. "Hiç kimse ruhanilik adı altında halk ve Allah arasında aracı olamaz." Din aydınları, ruhanilerin, tarihsel din anlayışlarına karşı mücadele etmektedir. Yanlış Kur'an ve Peygamber algılarına karşı çıkmaktadır, dinin fıkıhtan ibaret olmadığını ahlakın fıkıhtan önde geldiğini anlatmaya çalışmaktadır.

Suruş'un üniversite hakkındaki görüşü şöyledir: "Biz hâlâ üniversite kavramına, doğru bir anlam veremedik. Üniversiteler bir taraftan sanayi ve ilerlemeyi gerçekleştirirken, diğer taraftan da özgürlük anlayışının da ilerlemesi gerçekleştirmelidir. Fakat bu ihmal edilmiştir ve arka planda bırakılmıştır."

Suruş, "bilim adamlarının çoğu kendi koydukları temelleri eleştirmezler. Rahatça bu temelleri gerçek varsayarlar. Kendilerince yeni teoriler meydana getirirler. Birbirlerini eleştirmeleriyle meşgul olurlar. Hâlbuki temellerin eleştirilmesi her zaman iyidir. Ama gerekliliği, buhranlı zamanlarda hissedilir. Bence bugün dini buhran zamanıdır ve din aydınları tam bu zamanlarda ortaya çıkarlar. Ruhaniler buhranlı zamanlara hazırlıklı değiller. Eğer ruhaninin biri buhranlı zamanlarla karşılaşır ya dinsiz olur ya da din aydını olur. Din aydını öyle bir kişidir ki, dini endişe buhranını muasır zamanda iyi bir şekilde anlamış kişidir. Bu sebeple dindarlıkları minimaldir. Yani savunulamayan şeylerden uzaklaşarak şeylere ulaşmak için çalışırlar ve asılları korurlar. Bundan dolayı biz hem Peygamber ve hem de Kur'an anlayışlarına karşı eleştirel bir görüşe sahibiz. Bu anlamda eğer bizim önceki görüşümüzü yanlışlaşacak bir şeyle karşılaşırsak o zaman biz görüşümüzü gözden geçiririz. Elbette ki biz aynı böyle insaf ve şecaati dinsiz aydınlardan da isteriz. Öyle görülüyor ki, dinsiz aydınlar da kendi görüşlerini tekrar gözetmeye hazır değiller. Onlara göre sanki din her zaman gerçeksiz, hurafedir, sonsuza kadar böyle kalacaktır. Biz karşı tarafı böyle düşünmemeye davet ederiz" demiştir.

Suruş'a göre siyasetteki temel ölçüt, insan hakları olmak durumundadır. Yazılarında genel katılım ve demokrasi kavramlarıyla ilgili şu düşüncelere sıklıkla atıf yapar: "Liberal demokrasi anlayışının Kur'an ve Sünnetle uyumlu olamayacağı aşikârdır. Ancak hukuka dayalı bir demokrasi anlayışının İslam fıkhi ile birlikte bir İslami demokrasi anlayışı oluşturmasının mümkün olduğuna inanır ve bunu temellendirmeye çalışır.

Sonuç olarak şunu söylemek gerekir ki; Suruş'un tutarsız bir görüşe sahip olması ve gündün güne fikirlerinin değişmesinin nedenini daha ziyade onun akademik sahadan çok siyasi bir mücadele içerisinde olmasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca Suruş'un "vahiy ve Kur'an" konusundaki görüşü reddedilebilir. Peygamber'in (s.a.v.) görevi Kur'an-ı Kerim-i meydana getirme değil, belki onun görevi Allah tarafından Cebrail'le vahiy edilen Kur'an-ı Kerim-i insanların hidayeti için tebliğ ve açıklamaktır.

Kaynakça

- Suruş, A. (1990). *Aydınlık ve dindarlık* (S. Kara, Çev.) Ankara: Kıyam Yayıncılık.
- Suruş, A. (1989). *Dini düşüncenin yeniden kurulması ve Ali Şeriatı* (S. Kara, Çev.) Ankara: Kıyam Yayıncılık.
- Suruş, A. (2012). *Evrenin yatışmaz yapısı* (H. Hatemi, Çev.) İstanbul: İnsan Yayınları.
- Suruş, A. (1995). *Kabz ve bast teorik şeriat*. Tahran: Sırat Yayınları.
- Suruş, A. (1978). *Tezat diyalektiki*. Tahran: Sırat Yayınları.
- Suruş, A., Muçtehit, M., Mustafa, M., & Muhsin, K. (2005). *Gelenek ve sekülerizm*. Tahran: Sırat Yayınları.

- Tıgılı, A. (2015). *Minimum din maksimum demokrasi*. Alternatif Politika.
- Yegin, A. (2013). *İran siyasetini anlama kılavuzu*. Ankara: SETA.
- Suruş, A. (2009, 25 Haziran). *Abdulkerim Suruş*. Erişim: 22.01.2017. http://www.drSOROUSH.com/Persian/On_DrSOROUSH/P-C-MO-13880425-
- Ali, F. (2009, 22 Şubat). *Suruş ve didgahayeş*. Erişim: 27.11.2016. <https://dictionary.abadis.ir%D8%B4/>
- Suruş, A. (2009, 18 Ağustos). *Farsça BBC*. Erişim: 12.01.2017. <http://www.bbc.com/persian/iran/2009/07/090722>
- Suruş, A. (2003, 16 Haziran). *Farsça BBC*. Erişim: 22.03.2017. <http://www.bbc.com/persian/iran/030616>
- Sözlük, E. Erişim: 07.05.2017. <https://eksisozluk.com/kokten-dincilik-291986>
- Suruş, A. (2007, 5 Ocak). *Kelam Muhammed*. Erişim: 17.05.2017. <http://www.drSOROUSH.cws/P-CMO>
- Suruş, A. (2005, 11 Mayıs). *Abdulkerim Suruş*. 17.05.2017. <http://www.drSOROUSH.com/Persian/Interviews/>
- Suruş, A. (2009, 23 Temmuz). *Farsça BBC*. Erişim: 21.05.2017. <http://www.bbc.com/persian/iran/>
- Suruş, A. (2006, 23 Şubat). *Danış Pucuhan*. Erişim: 27.07.2017. <https://hawzah.net/fa/Magazine>
- Şuah. (2007, 15 Ağustos). *Pilang Blag*. Erişim: 27.07.2017. <https://hissssssss.persianblog.ir/>
- Suruş, A. (2016, 04 Temmuz). *Zeytun*. Erişim: 03.08. 2017. <http://zeitoons.com/9488>
- Suruş, A. (2004, 2 Eylül). *Abdulkerim Suruş*. Erişim: 11.08.2017. <http://www.drSOROUSH.com/Persian/>
- Suruş, A. (2011, 22 Ocak). *Adulkerim Suruş*. Erişim: 05.09.2017. <http://www.drSOROUSH.com/SorheKhasatml>
- Kelam, Z. (2009, 8 Mayıs). *Dr. Ziba Kelam*. Erişim: 20.09.2017. <http://www.zibakalam.com/news/>
- Suruş, A. (2009, 28 Ocak). *Cers*. 22.10.2017. Erişim: <http://www.rahesabz.net/story/10468>
- Suruş, A. (2009, 14 Temmuz). *Abdulkerim Suruş*. Erişim: 12.01.2018. <http://www.drSOROUSH.com/>
- Suruş, A. (2004, 15 Mart). *Abdulkerim Suruş*. Erişim: 22.01.2018 http://www.drSOROUSH.com/Persian/On_DrSOROUSH/P-C-MO-13831215-
- Sözlük, E. Erişim: 25.01.2018. <https://eksisozluk.com/modernite-281061>
- Suruş, A. (2005, 06 Mart). *Farsça BBC*. Erişim: 02.02.2018. http://www.bbc.com/persian/arts/story/2005/03/050306_mj-sorush-behnoud.shtml
- Sorularla İslamiyet. Erişim: 20.02 2018. <https://sorularlaislamiyet.com/sehitlik>
- Yatuk Kitap Ferda. (2017, 03 Temmuz). Erişim: 20.02.2018. <https://bookroom.ir/>
- Mina, (2010, 10 Ocak). *Goodreads*. Erişim: 21.02.2018. <https://www.goodreads.com/topic/sho060>
- Sahimi, M. (2016, 2 Eylül). *Sada-i Endişe*. Erişim: 21.02.2018. <https://3danet.ir/%88%D8%B4-1/>
- Suruş, A. (2012, 26 Ağustos). *Farsça BBC*. Erişim: 21.02.2018. <http://www.bbc.com/persian/iran/2012/06/>
- Rehimi, R. H. İ. (2007, 20 Nisan). *Abdul Kerim Suruş*. Erişim: 25.07.2017. http://ww0_Khojaste.html
- Akacani, A. (2008, 12 Mart). *Mucelle-i İrani*. Erişim: 01.05.2018. <http://hamidrezak.mih/post/2076>
- Tezcan, F. (2010, 12 Haziran). *Analiz Merkezi*. Erişim: 13.15.2017. <http://www.analizmerkezi.com/iranli>